

НАЗАРОВ Н. А.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР І ДОНАУКОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО СЛОВО ЯК ДЖЕРЕЛА УТОЧНЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОЦЕДУР ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ

У статті показано евристичну та культурну значимість українських фольклорних та донаукових уявлень про мову і слово для етимологічних досліджень ХХІ століття.

Ключові слова: етимологія, історична лексикологія, українська мова, сакральні функції слова, етимологічний словник.

В статье показано эвристическую и культурную значимость украинских фольклорных и донаучных представлений о языке и слове для этимологических исследований ХХІ века.

Ключевые слова: этимология, историческая лексикология, украинский язык, сакральные функции слова, этимологический словарь.

The article explores heuristic and cultural significance of Ukrainian folklore and prescientific views on language and word for ХХІ century etymological research.

Key word: etymology, historical lexicography, Ukrainian language, sacral functions of word, etymological dictionary.

Актуальність статті пояснюється тим, що українська етимологія, як і вся індоєвропейська етимологія ХХ століття, за останні півстоліття здійснила суттєве зрушення вперед – були видані численні етимологічні словники, серед них і Етимологічний словник української мови за редакцією О.С. Мельничука, однак все ще існує значна частина лексики, яка не вкладається в межі виведених фонетичних закономірностей і потребує альтернативних шляхів дослідження. Одним із альтернативних підходів до дослідження етимологічно «темної» лексики є теорія субстрату. Однак і вона не відповідає на всі проблемні питання, і все ще залишається клас лексики, так звані експресивні утворення, які потребують комплексного підходу, збагаченого досвідом інших галузей гуманітарного знання ХХ століття.

Мета дослідження – показати, що фольклорні уявлення про слово та народна етимологія можуть бути корисні для сучасної етимологічної науки як джерело реконструкції ментальних процедур, які здійснювала архаїчна свідомість над словом.

Предмет дослідження – ментальні процедури архаїчної свідомості над словом, які слугували основою подальшої появи етимологічних досліджень.

Об'єкт – погляди на мову і слово традиційного суспільства, носія ритуально-міфологічного світогляду.

Матеріалом дослідження виступають тексти українського фольклору з елементами народної етимології та експліцитними, усвідомлюваними мовцями трансформаціями слів, а також донаукові з сьогоднішньої точки зору етимологічні словники П.Я. Лукашевича.

Новизна дослідження полягає у застосуванні міждисциплінарного підходу до проблем етимологізації експресивних утворень, який базується на вивченні архаїчних уявлень про слово і його перетворення, експлікованих із українського фольклору та «некласичних» етимологічних студій, які сьогодні розглядаються як аматорські і не беруться до уваги для розв'язання проблем, пов'язаних із архаїчними рефлексіями над природою слова і мови.

Міра вивченості питання. Спеціальні дослідження, присвячені вивченню уявлень про слово у архаїчних пластах українського фольклору з метою подальшого застосування цих свідчень для уточнення уже наявних етимологій та пропозиції нових нам не відомі. Однак проблема архаїчних уявлень про слово, хоч безвідносно щодо проблемних питань етимології, була неодноразово розглянута в українській та світовій гуманітарній думці, зокрема у працях О.О. Потебні, а питанням зв'язків наукової етимології з народною присвятив увагу В.М. Топоров.

Нас передусім цікавить еволюція етимологічних досліджень у європейському культурному ареалі від часів античності до появи перших етимологічних словників у теперішньому розумінні (близько середини XVII ст.). Проте картина історичного розвитку буде неповною без урахування кількох факторів: 1) принципи укладання етимологічних словників безпосередньо співвідносні з поглядами на походження слів, на шляхи етимологізації вже відомого мовного матеріалу; 2) європейські лексикографічні традиції варто розглядати в зіставленні з відповідними традиціями найбільших *самостійних* лінгвістичних традицій Сходу – китайської та індійської.

Наш розгляд присвячений етимологічним дослідженням на початковому етапі, коли суто етимологічний словник іще не був представлений як окремий «жанр».

Слово в архаїчних суспільствах усвідомлювалося дуже предметно, отожд маніпуляції, здійснювані над ним, сприймали зазвичай як маніпуляції з будь-яким іншим предметом. Класичним прикладом такого давнього

типу рефлексії над словом є випадок із «правом» на пісню чи ім'я і справжні сутички за це право серед тубільних племен Америки [1]. Д.К. Зеленін уважав, ґрунтуючись на матеріалі повір'їв слов'янських народів та народів Азії, що спершу будь-яке слово наділялося такою силою, а потім – лише марковані [2:5,7].

Проте слово могло, не втрачаючи осмислення як певний емпіричний об'єкт, виступати уособлено. Так, у ненецьких казках сама оповідь чи слово є героєм твору. У літературознавстві лише в ХХ столітті Б.А. Успенський запровадив поняття «точка зору», яка передає умовну психологічну, просторову чи ідеологічну (в широкому значенні) позицію, з якої ведеться оповідь. Проте уже в ненецьких казках, коли змінюється місце події або герої, про яких ведеться оповідь, уводиться технічний герой – *лаханако* (буквально: «одухотворена субстанція слова»), який «приходить» до інших героїв, про яких зараз буде мовитися [15:446].

Предметне розуміння слова безпосередньо пов'язане з проблемою зображальності мови на ранніх етапах розвитку. Проте це дещо інакша зображальність, ніж звуконаслідування і мимовільні «природні» звуки людського тіла, про виняткову роль яких говорить О.М. Газов-Гінзберг [3]. Яскравим свідченням паралелізму маніпуляцій з предметом і зі словом є *редуплікація* як засіб передання *множинності* предметів (а іноді й повторення кореня чи слова *три* чи *чотири* рази, як це зафіксована у текстах шумерською мовою [4]) або інтенсивності дії (як словотвірний засіб була активна в афразійських мовах, як формотворчий – у шумерській та в індоіраногрецькому регіоні індоєвропейських мов). Тобто та ж тенденція, що наявна в словотворі, виражена і в граматиці, що свідчить про доволі давній етап її появи, коли ще між граматиною і словотвором не було чіткої межі. Логічним кроком буде припустити, що всі фонетичні маніпуляції зі словом сприймали так само предметно.

Знати ім'я означало володіти особою чи предметом. Частковим випадком вияву таких вірувань було табу на називання певних тварин чи осіб. Прислів'я, які Д. Тейлор уважав одним із основних реліктових залишків архаїчних уявлень [5], зберегли сліди таких вірувань: «Про вовка промовка, а він і в хату лізе», латинський відповідник «*Lupus in fabulis*». Саме тому одним із головних атрибутів давньоєгипетських богів було «той, чийого імені навіть мати не знає» [16]. Така віра ґрунтувалася на впевненості, що фонетична форма слова має сакральне значення, і її трансформації сприймали як безпосередні маніпуляції з предметом або

особою, яку воно позначає. Ще одним підкріпленням цієї думки є паралель між розчленуванням жертвенної тварини – і анаграматичним розчленуванням імені божества, яке спостеріг Ф. де Сосюр, проте не міг пояснити [14], а потім цей факт зазнав потрактування вже з точки зору комплексного підходу [6:509].

А саме такі трансформації і є об'єктом розгляду етимолога. Інакше кажучи, етимолог, досліджуючи лише фонетичні чи морфологічні зміни в слові, нехтуючи іншими важливими ментальними процесами, прирікає себе на однобокий і неповний розгляд явища. Адже якщо слово у свідомості мовців було безпосередньою частиною названого предмета, то випадкових деформацій звукової оболонки не могло бути. Важливим і вихідним для нашої думки розрізненням є виокремлені ще М.С. Трубецьким фонематичний і фонетичний рівні. На рівні фонетичному (звуковому) могли відбуватися істотні зміни, на які впливали як позиційні чи комбінаторні деформації, так і субстратна артикуляційна база. Проте функціонально нові алофони відображали ту ж саму фонематичну картину. І прийняті сьогодні в етимології «експресивні» фонетичні зміни, ймовірно, є сумою багатьох складових із різноманітною семантикою, адже вони змінювали фонематичну форму. Примітно, що лексеми, які належали до сфери сакрального, найменше підпадали під вплив таких модифікацій.

Таким чином, етимологічне дослідження *par excellence* уже не може перебувати лише в колі реалій та лексем. В ідеалі воно має спиратися на свідчення фольклору й антропології не менше, ніж порівняльно-історичного мовознавства, історії чи археології. Адже для кожного окремого випадку називання фактично реконструюється ситуація називання взагалі як абстрактної дії, а як свідчать випадки номінації в замовляннях, то процес називання нічим не відрізнявся від будь-якого іншого ритуального акту. Саме про таку багатогранність говорить В.М. Топоров, зазначаючи, що етимологія є «визначенням координат різних систем (фонологічної, словотвірної, лексичної, семантичної, поетичної і т.д.), перетин яких породжує певне слово, і визначення подальшої траєкторії даного слова» [7:25].

Проте іншим важливим аспектом, який відкриває фольклор для етимолога, окрім суто фонетичних маніпуляцій зі словом, є своєрідна «машина часу», яка дозволяє без реконструкцій побачити процес номінації як темпоральний, динамічний процес, а не готовий

застиглий результат, зафіксований у словниках чи вже в узусі. Із площини діахронічної перейти в – умовно – синхронічну, яка б відобразила стан номінаційних практик у певну епоху, коли остаточно сформувалася поетикальна і жанрова база українського фольклору. З цієї точки зору багато фольклорних жанрів, особливо **пареміологічних**, дають численні приклади словотвірних чи номінаційних мотивацій, які знаходять паралелі в офіційних етимологіях, наведених в етимологічних словниках. Коли з'являється сумнів щодо релевантності певного етимона, то фольклор дає вагомі підстави для підтримання однієї із версій чи знайдення компромісної.

Тому варто розглянути, чим саме український фольклор буде корисним для дослідження української, а ширше і слов'янської етимології. Окрім словотвору, іншим засобом збагачення мовного запасу із питомих мовних ресурсів є метонімічна чи метафорична номінація. Найбільшу ідіосинкразію в цьому аспекті на тлі інших фольклорних жанрів мають пареміологічні тексти, передовсім замовляння і загадки. Це спричинено їхньою ритуальною функцією, а **магічні властивості, приписувані володінню словом у міфологічному** світогляді, були наведені вище. Швидше за все, словотвірні та номінаційні шаблони, які вживалися у замовляннях, були чітко усвідомлювані мовцями, бо наявні вони в багатьох пареміологічних жанрах. Тому дослідження словотвірних схем та семантичних трансформацій, притаманних мові замовлянь, безпосередньо дозволить реконструювати іманентні для традиційної мовної свідомості уявлення про їхню функцію, адже зміст замовляння і його спрямованість часто зрозуміла або з самого тексту, або з ремарок записувача.

Приклади промовистих свідчень про архаїчну мовну свідомість можна навести з українських замовлянь та з деяких текстів дитячого фольклору. Так, у замовляннях часто явища природи називаються людськими іменами (*Місяцю Адаме (Владимире), водо Уляно* і под.; див. [17]). Ця закономірність дозволяє вирішити деякі амбівалентні питання етимологізації, зокрема – зняти сумніви щодо походження слова *качка* від імені *Катерина*. В ЕСУМ надається перевага звуконаслідувальній версії – походженню цього слова від вигуку *ках* [8 2:409], проте свідчення фольклору дозволяють визнати обидві версії рівноправними.

Загадки можуть бути джерелом знань про семантичну мотивацію метафоричних номінацій. Так, у багатьох українських загадках риби кодуються через назви і атрибути птахів. І ту саму закономірність бачимо в

номінаційній мотивації в давніх індоєвропейських мовах (напр., лат. *passer* «горобець» і «вид риби»).

Окремо варто розглянути деякі спільні аспекти тих типологічно близьких явищ, якими є праці Г. Постеля, Г. Бекана, П.Я. Лукашевича. Те, що з сьогоднішнього погляду виступає як цілковитий суб'єктивізм (думка про походження французької безпосередньо від «першомови» у Г. Постеля, походження усіх інших мов – від голландської у Г. Бекана, або від старослов'янської, як у П.Я. Лукашевича), насправді лише відбиває одну з рис архаїчного, дорефлексивного світогляду: реальність своєї мови є єдино можливою реальністю. Важливість таких ненаукових практик підкреслює і В.М. Топоров: «Є люди, зовсім не професіонали-етимологи, що належать до типу *homo etymologificans* «людини етимологізуючої», і їхній досвід зовсім не марний, щоправда, не для наукової верифікації (хоча й тут не можна цілковито виключати випадкових «потраплянь у ціль»), але в більш широкому просторі культурної антропології» [7:11-12].

У цьому контексті теорія П.Я. Лукашевича про «чаромутіє» має багатогранніше значення. З одного боку, вона доволі точно відображає головні фонетичні перетворення, що буде показано далі, а з іншого – вона безпосередньо виходить із фольклорної віри в магічну дію слова, його синкретичну природу.

Складність інтерпретації лексикографічних праць П.Я. Лукашевича полягає в незвичній на сьогодні формі його етимологічних порівнянь, адже його словники – це не суто етимологічні праці в сьогоднішньому розумінні, це передовсім «порівняльні» словники у стилі Палласа. Визначна цінність, і на сьогодні не втрачена працями українського дослідника, полягає в сміливості його зіставлень. Тільки сьогодні, вийшовши на ностратичний рівень реконструкції, дослідники можуть оцінити прозірливий погляд П.Я. Лукашевича, абстрагуючись від його націоналістично-романтичних ідей та відсіюючи його хибні погляди.

Два головні етимологічні словники латинської мови – Алоїза Вальде та Ерну-Мейє – подають суперечливі відомості про походження слова *tempus* «час». В Ерну-Мейє не висловлено переконливих пропозицій, хоча зазначається зближення з лит. *tempyti*. Хоча для архаїчнішої форми *temperis* прямо сказано, що немає «жодних надійних паралелей» [9:1203-1204]. Вальде-Гофман [10:661] більше схильні зближувати це слово із *tempestas* «буря».

Поглянемо, що з цього приводу говорить П.Я. Лукашевич у своєму «Корнеслове латинського язика». Це слово лексикограф був схильний порівнювати із українськими словами *ступати*, *тюпати*, *путь*, грецьким *pontos* «море», а також із лексичним матеріалом мов північної частини Євразії [11:745]. Паралелі зі словами на позначення шляху П.Я. Лукашевич пояснює так: «Для всього буття *час* є швидкоплинною рікою, що вливається в море забуття. Крім того, *ріка* є *дорогою* на поверхні землі і зі своїми розгалуженнями слугує для нас *шляхами* сполучення (*путями* сообщения)» [11:745]. Для перевірки позаіндоєвропейських паралелей необхідно здійснити значну роботу із сучасними словниками, тож обмежимося тільки індоєвропейськими паралелями, наведеними лексикографом. Звісно, складно давати оцінку про паліндромічну трансформацію цього кореня (яку він наводить як доказ для порівняння звуконаслідування *туп* і *путь*), яка загалом теж потребує уваги. Але якщо звернутися до порівняння з коренем *(с)тупати*, то можна дійти цікавих висновків. Отож, в ЕСУМ про *тупати* сказано, що воно – звуконаслідувальне утворення, псл. *tupati* [8 6:677]. З іншого боку, слово *тонати* однозначно є звуконаслідуванням та трапляється чи не у всіх ностратичних мовах [8 6:598].

У Е. Френкеля [12:1079] з латинськими словами *tempus* зіставляються литовські *tampyti*, *tempti* «spannen, dehnen», «натягувати». У свою чергу, литовські слова виводяться від балтійського кореня **tm.p-* «wenden, drehen, spinnen». Ми у свою чергу можемо припустити спорідненість зі слов'янським *topati*, яку підтверджує Я. Фріск зближуючи це слово із грецькими *tipos* «удар» і *topos* «місце», а ті у свою чергу – з наведеним литовським коренем [13 2:911].

Таким чином, П.Я. Лукашевич мав цілковиту рацію, зближуючи латинське *tempus* і словянське *topati*. Проте ми змогли в цьому пересвідчитись, лише проаналізувавши етимологічні словники, що з'явилися в другій половині ХХ ст. Головне, що заважає одразу прийняти етимологію П.Я. Лукашевича – це позірна семантична віддаленість зіставляваних понять. Проте П.Я. Лукашевич, наводячи у далі словниковій статті паралелі, які не так однозначно можна перевірити (*ріка*, *дорога*), йде цілком правильним шляхом: показує, як просторові поняття слугували для утворення назв часових. Навіть більше: зіставляючи *tempus* і *topati*, П.Я. Лукашевич передбачає і спорідненість між гр. *topos* «місце» і лат. *tempus* «час», що відповідає синкретичному розумінню часопростору в

традиційній свідомості. Зіставлення гр. *topos* і лат. *tempus* мають безпосередній стосунок до астрономічних спостережень у давнину: адже *просторовий* рух світил був головним орієнтиром у *часі* протягом багатьох тисячоліть людської історії.

Отож, на прикладі тільки одного лексичного зіставлення «некласичного» етимолога П.Я.Лукашевича із сучасними дослідженнями показує, який евристичний потенціал мають його праці. Ця визначна пам'ятка архаїчного погляду на слово заслуговує різнобічного вивчення, хоч і критичного.

Комплексне розуміння уявлень про слово в архаїчному суспільстві дозволяє інакше поставитися до народних етимологій, до яких іноді наближаються етимології П.Я. Лукашевича: вони **безпосередньо відображають розуміння самих мовців**, а відповідно і дають можливість шукати певні шляхи перетворень, які можуть не вкладатися в чіткі фонетичні правила, але відповідати народним етимологічним уявленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевська К.М. З примітивної культури [розвідки і доповіді Катерини Грушевської; з передмовою М. Грушевського] / Катерина Михайлівна Грушевська. – К.: Державне видавництво України, 1924. – 224 с.
2. Зеленин Д.К. Табу слов у народів Востойной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни / Дмитрий Константинович Зеленин // Сборник музей антропологии и этнографии. Т. IX. 3. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? / Анатолий Михайлович Газов-Гинзберг. – М.: Наука, 1965. – 183 с.
4. Jagersma, H. A. Descriptive Grammar of Sumerian / Hendrik Jagersma. – LOT, 2010. – 776 p.
5. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 573 с.
6. Топоров В.Н. Имена / Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х тт. Гл. ред. С.А. Токарев. Т. 1. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – С. 508–510.
7. Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Том I: Теория и некоторые её частные приложения / В.Н. Топоров. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 816 с.
8. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983 – 2012. – Т. 1 – 6.
9. Meillet, A. Dictionnaire Etymologique de la langue Latine / A. Meillet, A. Ernout. – Paris: Librairie C. Klincksieck, 1951. – 1358 p.
10. Walde, A. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / A. Walde. – Carl Winters Universitatbuchhandlung: Heidelberg, 1938 – 1956. Bd. 1–3.
11. Лукашевич П.А. Корнеслов греческого языка / Платон Акимович Лукашевич. – Киев: в университетской типографии, 1869. – 777 с.
12. Fraenkel, E. Litauisches etymologisches Wörterbuch / Ernst Fraenkel. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1962–1965. – Bd. 1–2.
13. Frisk, H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch / Hjalmar Frisk. – Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1960 – 1972. – Bd. 1-3.
14. Saussure, F. Les mots sous les mots: Les anagrammes de Ferdinand de Saussure / Jean Starobinsky, Ferdinand de Saussure. – Paris: Gallimard, 1971. – 160 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

15. Фольклор ненцев: В записях 1911, 1937, 1946, 1953, 1965-1987 годов. – Новосибирск: Наука, 2001. – 504 с.
16. Budge, E.A.W. The gods of the Egyptian. Vol. 1 / E.A. Wallis Budge. – London, 1904. – 550 p.
17. Українські замовляння [упор. М.Н. Москаленко, передм., комент. М.О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.